

Mirko P a k
(Ljubljana)

PREOBRAZBA »ČARŠIJE« V BITOLI

Socialnogeografska raziskava starega obrtniško-trgovskega mestnega središča.

I. UVOD V PROBLEMATIKO RAZISKAVE

1.1 Osnovni problemi raziskave

Socialnogeografske raziskave nekaterih slovenskih mest iz zadnjih let so pokazale dokajšnje strukturne razlike med njimi in še večje znotraj mest samih. Razvoj je v slovenskih mestih ustvaril različne oblike izrabe in strukture prostora. Ob tem znanju se postavlja vprašanje o izrabi prostora in strukturah v mestih ostale Jugoslavije, od katerih se jih je večina razvijala v drugačnem političnem in ekonomskem okolju.

Diametralno nasprotje slovenskih mest predstavljajo po svojem razvoju vsekakor makedonska mesta in med njimi še posebno Bitola, ki stoji v prostoru z izredno pestrimi političnimi, nacionalnimi in gospodarskimi gibanji v zadnjem stoletju. Burna preteklost je dala močan pečat temu drugemu največjemu gospodarskemu in populacijskemu središču Makedonije.

Naše zanimanje v Bitoli se je osredotočilo v staro funkcijsko središče mesta, tako imenovano čaršijo. Čaršija je bila rezultat in hkrati gibalo socialnih in gospodarskih gibanj v mestu in njegovi široki regiji; zato je mogoče spoznati učinke razvoja in preobrazbe socialnih in ekonomskih struktur celotnega mesta in ožje regije na primeru funkcijske, prostorske in strukturne preobrazbe čaršije. Tako se je predmet raziskave vsebinsko razširil na funkcije, v konkretnem primeru na področje terciarnih dejavnosti.

Trije problemi so v raziskavi bitolske čaršije v ospredju: 1. razvoj in preobrazba čaršije, starega proizvodno-storitvenega središča mesta, 2. spreminjanje pomena in funkcije čaršije glede na potrošnjo, torej odvisno od ostalega mestnega prostora ter ožjega in širšega vplivnega območja Bitole, 3. vključitev čaršije v sedanji funkcijski in prostorski razvoj mesta. Ti trije problemi so hkrati glavni problemi obstojnosti čaršije.

Geografska literatura o Bitoli je skopa, omejena v glavnem na krajša geografska orisa Bitole Panova in Trifunovskega.¹ Ostala literatura je zgodovinskega značaja in v glavnem starejša od leta 1945. Po tem letu velja omeniti le disertacijo Miloša Konstantinova in razpravo Krste Bitoskega,² ki se sicer obe ukvarjata z obrtjo v Bitoli in okolici, a seže njuno zanimanje predvsem v preteklost.

Viri za pričujočo raziskavo so bili skopi, zato sloni celotna raziskava na treh vrstah podatkov: podatkih občinske skupščine Bitola o obrti od leta 1951 naprej, podatkih anketiranja in podatkih kartiranja. Podatki občinske skupščine Bitola obsegajo leto prijave in objave obrti in navedbe o preseljevanju obrtnikov. Več elementov je zajela anketa 99 obrtnikov po slučajnem izboru med čim večjim številom vrst obrti. Od 438 obrtnikov v čaršiji leta 1968 je bilo torej anketiranih 22,6 %. Anketa bo podrobneje obrazložena v ustreznem poglavju.³

1.2 Osnovne razvojne poteze Bitole in čaršije

Bitola stoji v jugozahodnem delu Bitoljsko-prilepske kotline, na stiku ravnine in odrastkov Pelistera. V položaju mesta se zrcali prometna komponenta na vse štiri strani, temu se pridružuje strateški položaj in tipčen položaj na stiku različnih gospodarsko-geografskih enot v ožji regiji. Ob teh pogojih se je Bitola že zgodaj razvila v močan upravno-kulturni in ekonomski center s posebno močno razvito trgovsko in obrtniško funkcijo. Trgovina in obrt sta v Bitoli napredovali predvsem v prejšnjem stoletju, ko je mesto doseglo največ do 40.000 prebivalcev in okrog 2150 obrtnih delavnic in trgovin.⁴ Vojne so pomenile za mesto in obrt vedno nazadovanje; močno ga je prizadela prva svetovna vojna, ko je bilo v mestu le še okrog 1700 obrtnikov v 72 različnih vrstah obrti. Tudi gospodarska kriza je zadala obrti hud udarec, saj se je po njej število obrtnikov znižalo na 895, od tega v mestu na 841 in v okolici na 54.⁵ Tudi razvoj industrije v Bitoli in njeni okolici je v tej dobi močno prizadel obrt. Po drugi svetovni vojni je ostal od nekdanje velike čaršije ob reki Dragor le del na levem bregu reke med Ulico Ivan Milutinović na severu, Bezistanom na zahodu in tržnico na vzhodu, v dolžini okrog 300 m in z največjo širino do 150 m. Ta predel je vključen v našo raziskavo. Manjše število obrtniških delavnic se je ohranilo še ob nekaterih ulicah na desnem bregu Dragora.

Podobno kakor središča večine večjih mest, je tudi čaršija prostor največje koncentracije obrti in trgovin. Tukaj lahko kupec ob najmanjši

¹ Mitke Panov, Bitolj. Zemlja i ljudi, zv. 6, Beograd 1956. — Jovan F. Trifunoski, Bitola. Geografske odlike i značaj. Geografski horizont, letnik IX, št. 1—2, 1965, str. 32—45.

² Miloš H. Konstantinov, Zanaeti i esnafi vo Bitola i okolijata. Naučno društvo Bitola, Bitola 1961. — Krste Bitoski, Prilog kon proučuvanjeto na bitolskite esnafi i nivnata opštevena uloga vo XIX. vek. Glasnik za institutot na nacionalna istorija, leto X, št. 1, Skopje 1966 str. 157—165.

³ Pri anketiranju je sodeloval prof. Tome Andonovski iz Bitole, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

⁴ J. Trifunoski, c. d. str. 36.

⁵ M. Konstantinov c. d. str. 80 in 90.

porabi časa zadovolji naenkrat številnim svojim potrebam. Zato je to prostor z najbolj gostim prometom pešcev, kamor se dnevno usmerja tok mestnega in podeželskega prebivalstva. Tukaj je tudi stičišče glavnih cest in mestnih poti. Po drugi strani pa so tudi dejavnosti same zainteresirane na tesnem medsebojnem kontaktu, kar vse vodi k izredno visoki gostoti zazidave.

Takšno stanje se je v Bitoli v bistvu ohranilo iz preteklosti v sedanjost. Vendar so hitri poveljni gospodarski razvoj in z njim združene spremembe v teritorialnem in funkcijskem razvoju mesta, depopulacija podeželja ter spremembe tehničnega in življenjskega standarda, spremenile značaj čaršije kot obrtniško-trgovskega središča mesta.

Obrt v čaršiji je slonela stoletja na ročnem delu in ni imela pogojev za prilagajanje tehničnemu razvoju. Za produkcijsko preusmeritev ni bilo sredstev, prostora, dovolj kvalificirane delovne sile in tudi celotno kulturno okolje čaršije vsega tega ni dovoljevalo. V takšnih pogojih je bil tehnični napredek združen samo z izselitvijo iz utesenjenih okvirov čaršije v bližino potrošnika z drugačnimi potrebami. V tem je ena glavnih razlik med čaršijo in središči večine drugih evropskih mest. Slednja so dobila novo funkcijo v okviru mestnega gospodarskega življenja kot dopolnilo drugim dejavnostim. Čaršija pa je ostala v glavnem otok preteklosti, z močnejšim odseljevanjem kakor priseljevanjem obrtnikov in s krčenjem aktivnega prostora.

Ob navedenih razvojnih tendencah pa je tudi čaršijo prizadela ekspanzija servisnih dejavnosti. Zaradi povečanja produkcije v družbenih delavnicah so se morale osnovne dejavnosti preusmeriti in prilagoditi potrebam kupcev, kar je bilo marsikdaj združeno s pocenitvijo izdelkov in nadaljnim poslabšanjem položaja teh dejavnosti. Po drugi strani pa je ekspanzija servisnih dejavnosti privedla v čaršijo nekatere spremljajoče dejavnosti, bifeje, urade in podobno.

Opuščanju obrti v čaršiji sledi proces, ki napravlja iz nje namesto nekoč ekonomsko najbolje stoječega predela mesta najslabšega. V povsem dotrajane zgradbe se seli prebivalstvo iz okolice in ustvarja sredi čaršije slum, torej področje minimalne izbire, ki pa je prej produkt sile kot izbire.

II. OBR T V ČARŠIJI MED LETOMA 1951 IN 1968

2.1 Uvodna metodološka pojasnila

Raziskava temelji na trojnih virih, podatkih občine, anketiranju in kartiranju. Ta trojnost je zahtevala določene razlike pri grupiranju posameznih vrst obrti glede na njihov izvor in vsebinsko namembnost. Tako imamo posebno kategorizacijo za časovno analizo, za prikaz struktur in za kartografski prikaz. V osnovi temeljijo vse tri kategorizacije na razdelitvi obrti po šifrantu obrtnih dejavnosti⁶. Ker pa so v šifrantu

⁶ Zavod SR Slovenije za statistiko Ljubljana: Šifrant obrtnih dejavnosti (poklicev). (Ur. list SFRJ št. 49/63 in Ur. list SRS št. 10/64).

vključene v nekatere od skupno 15 skupin zelo različne dejavnosti, so v analizi nekatere skupine razdeljene in prilagojene stanju v raziskanem področju. Analiza obrti po vseh treh kategorizacijah je povsem ločena, zato trojna kategorizacija ni problem.

S šifrantom identična je naslednja razdelitev obrti po skupinah v časovni analizi (po podatkih občine):

1. steklarji,
2. predelovanje kovin,
3. urarji,
4. mehaniki,
5. predelovanje lesa,
6. izdelovanje tekstilnih izdelkov,
7. predelovanje usnja,
8. izdelovanje živil,
9. zlatarji in podobno,
10. izdelovanje drobnih predmetov,
11. stavbne obrti,
12. frizerji,
13. pisarne,
14. gostinski obrati.

Zadnjih dveh skupin v šifrantu ni. Skupna imena posameznih skupin obrti se razlikujejo od imen v šifrantu zato, da so skupine točneje vsebinsko opredeljene. Seznam vseh obrti iz popisnega gradiva, uvrščenih v posamezne skupine, je pod črto⁷.

V analizi strukture (po anketnih podatkih) pa so zastopane naslednje skupine obrti:

1. svečarji,	8. izdelovanje živil,
2. predelovanje kovin,	9. zlatarji in podobno,
3. urarji,	10. sedlarji in torbarji,
4. vrvarji,	11. stavbne obrti,
5. predelovanje lesa,	12. frizerji,
6. izdelovanje tekstilnih izdelkov,	13. specialne obrti.
7. čevljarji,	

Obe kategorizaciji sta podobni, razlike so samo pri 1., 4., 7., 10. in 13. skupini. Razlike nastopajo iz dveh razlogov: 1. anketa 99 obrtnikov ni

⁷ Obrtniki po skupinah: 1. steklarji — steklar; izdelovalec ogledal; 2. predelovanje kovin — klepar, ključavničar, strojni ključavničar, kovač, livar, brusilec, puškar, mehanik koles, kotlar; 3. urarji; 4. mehaniki — radiomehanik, elektroinstalater, vodovodni instalater, avtoelektričar, TV mehanik; 5. predelovanje lesa — mizar, sodar, izdelovanje cokel, lesostrugar, kolar, izdelovalec zabojev; 6. izdelovanje tekstilnih izdelkov — krojač, kapar, odejar, copatar, barvar tekstila, strojna pletilja, tkalec, krojač narodnih noš, vrvar, popravljalec odevj, grebe volno; 7. predelovanje usnja — čevljar, opankar, torbar, pasar, sedlar, kožar; 8. izdelovanje živil — pek, peka semen, svečar in medicar, slaščičar, mlinar, pražilec kave, tolkač kave, izdelovalec brezalkoholnih pijač, čevapčičar; 9. zlatarji in podobno — zlatar, optik, izdelovalec okrasja; 10. izdelovanje drobnih predmetov — metlar, izdelovalec glavnikov, izdelovalec plastičnih predmetov; 11. stavbne obrti — kamnosek, pleškar; 12. frizerji — moški in ženski frizer; 13. pisarne — daktilograf, tiskarna, fotograf; 14. gostinski obrati.

zajela obrtnikov vseh skupin iz časovne analize, 2. posamezne sorodne obrti se kvalitetno tako močno razlikujejo, da smo jih pri strukturni raziskavi izločili iz osnovnih skupin in zapolnili z njimi tiste skupine, iz katerih ni bilo anketiranih obrtnikov.

Tretja kategorija obrti na obeh priloženih kartah ima 20 skupin in je podrobno prikazana na seznamu priloženem h kartama. S takšno trojno kategorizacijo je omogočena boljša vsebinska analiza vseh treh elementov ter nista prizadeta preglednost in primerjava podatkov in procesov v tekstu in v tabelah.

2.2 Gibanje števila obrtnih delavnic med letoma 1951—68

Obrt v Bitoli je po prvi svetovni vojni nazadovala skupaj z gospodarskim življenjem mesta. Med letoma 1931 in 1948 se je število prebivalstva v Bitoli zmanjšalo za 7 % na 31.131 ljudi, medtem ko je Bitola štela 1912 celo 48.370 prebivalcev⁸. Po letu 1948 je začelo prebivalstvo Bitole ponovno naraščati v skladu s funkcijo mesta kot upravnega in predvsem gospodarskega središča južnega dela Makedonije. Leta 1953 je štela Bitola 57.564 prebivalcev.

Od nekdanjih 1700 obrtniških delavnic, ki so bile večinoma koncentrirane v čaršiji, jih je leta 1945 ostalo samo 775⁹. Veliko obrtnikov se je odselilo, večji del čaršije pa je bil porušen. Slaba kupna moč prebivalstva v prvih povojnih letih, pomanjkanje kapitala in gospodarsko-družbena politika so močno zavirale ponovni razvoj obrti v čaršiji. V glavnem je obrt vsa prva povojna leta stagnirala¹⁰. Vse težnje so bile usmerjene v razvoj industrije in obrti v družbenem sektorju, obrtna dejavnost v čaršiji pa je živovarila.

Šele leta 1951 je občina obrtniške delavnice registrirala in je bilo tega leta, ter nekaj kasnejših let oddanih novim interesentom večje število delavnic brez lastnika. Prav to kaže na izredno močno propadanje obrti v vojnem in povojnem obdobju, zvezano z odseljevanjem v naj-večji meri muslimanskega prebivalstva¹¹.

Leta 1951 je bilo v čaršiji prijavljenih 393 obrtnih delavnic. Tabela I. kaže rast njihovega števila še naslednja tri leta, z viškom 445 delavnic. To je obdobje prve povojne sprostitve, ko je prebivalstvo videlo v obrti ugoden predvojni ekonomski položaj, kljub novim družbenim in gospodarskim pogojem. Med letoma 1945—55 se je povečalo tudi število v obrti zaposlenega prebivalstva Bitole od 2.063 na 2.522, medtem ko jih je bilo zaposlenih v industriji leta 1955 samo 1.259.

Z letom 1955 prične število obrtnih delavnic nazadovati, kar traja vse do leta 1962, ko doseže absolutni minimum 355 delavnic. Kupna moč okoliškega prebivalstva se tudi kasneje ni dvignila, mestno prebivalstvo pa se je vedno bolj posluževalo družbenih obrtnih dejavnosti in pred-

⁸ J. Trifunoski c. d. str. 38.

⁹ M. Konstantinov c. d. str. 98.

¹⁰ Izvod od urbanističkata študija na Bitola. Zavod za urbanizem i arhitektura — Bitola, Bitola, juli 1966, str. 12.

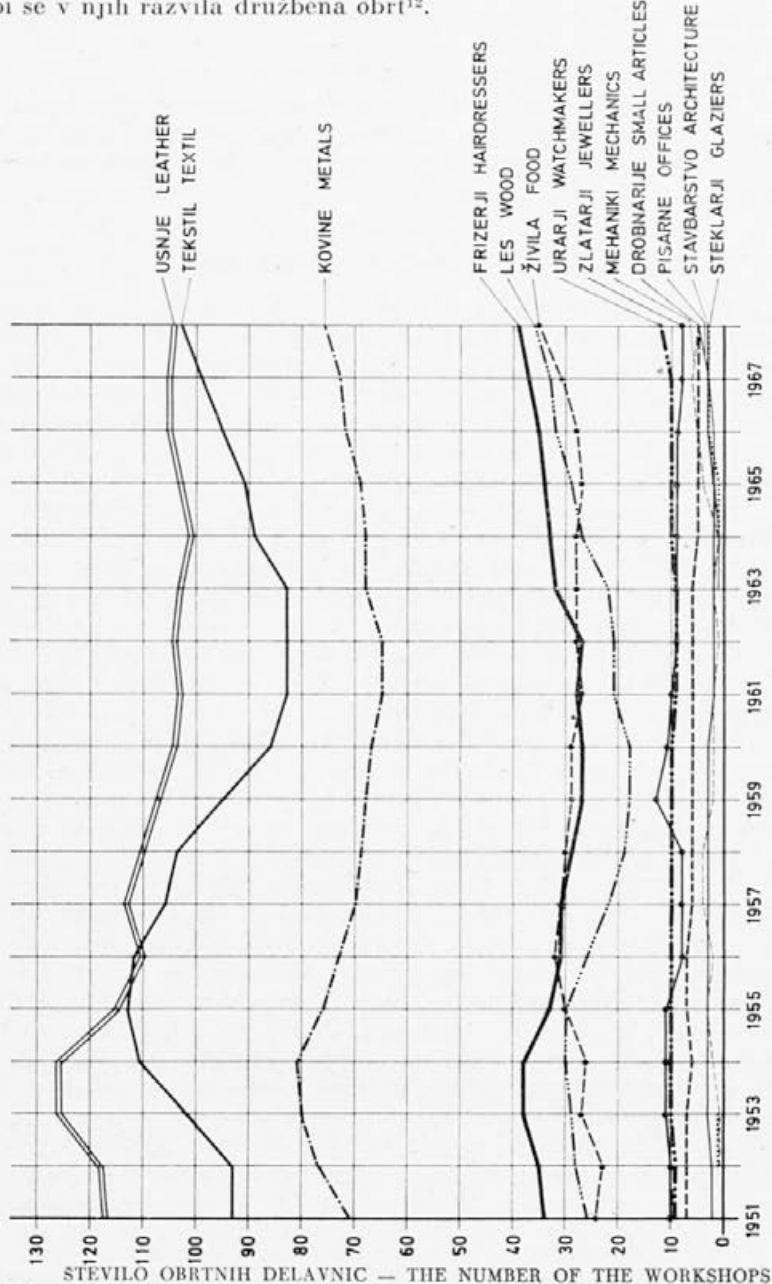
¹¹ J. Trifunoski, c. d. str. 41.

vsem ceneni industrijskih proizvodov. Večina obrtnih delavnic v Bitoli, v čaršiji pa praktično vse, so bile v neprimernih prostorih, ki niso ustrezali, da bi se v njih razvila družbena obrt¹².

BITOLA

Gibanje števila obrtnih delavnic v bitolski čaršiji v letih 1951—1968

The moving of the number of workshops at čaršija of Bitola in the years from 1951 to 1968

¹² Izvod od urbanističkata študija na Bitola, c. d. str. 30.

Vzporedno z naglim upadanjem števila obrtnih delavnic v čaršiji se je od leta 1961 zmanjšalo tudi število zaposlenih v obrti v vsej Bitoli na 1809, povečalo pa se je število zaposlenih v industriji na 4029 ljudi.

Po letu 1965 število obrtnih delavnic v čaršiji ponovno raste in doseže leta 1968 število 458, oziroma indeks 111 glede na leto 1951. Hitrejši porast števila delavnic pa seže v leto 1955, ko se je do naslednjega leta povečalo število za 4,7 %, v letu 1966 se je povečalo za 3,0 % in med letoma 1967—68 za 5,5 %. Porast števila obrtnih delavnic je združena z ekspanzijo terciarnih dejavnosti novega tipa in nove vrste. Že sama tabela I. nazorno kaže prodor novih dejavnosti storitvenega tipa, birojev, tiskarn, ženskih frizerjev in le redkih dejavnosti starejšega značaja, ki so se prilagodile trenutnim potrebam. Nove dejavnosti so se priselile k starim v prostor največje dnevne koncentracije kupcev in so dvojnega značaja: ali dopolnjujejo avtohtone obrti (razni obrati servisnih dejavnosti), ali pa izdelujejo izdelke, ki so po kakovosti in ceni nekje med čaršijskimi in industrijskimi in jih razni čaršijski obrtniki ob svojem ekonomskem stanju, neugodni starostni strukturi in sami miselnosti niso zmogli. Sem spadajo nekatere tekstilne stroke, predvsem konfekcija, dalje lesne stroke, strojni ključavničarji, mehaniki in podobno.

Dotok novih obrtnikov je usmerjen v tisti del čaršije, ki ima najbolj pestro obrtniško strukturo, leži najbliže središču mesta in ima najživahnejši promet pešcev. To je predel ob reki Dragor, preko katere vodi v vsej dolžini čaršije kar 6 mostov. Sem lahko štejemo ulice Krali Marko, Dalmatinska, Ordan Cिनot in Titov Veles.

Z oddaljenostjo od tega središča se odseljavanje obrtnikov stopnjuje, zunanji znak tega pa so zaprte opuščene delavnice ter proti severnemu in vzhodnemu robu čaršije tudi hitro propadanje opuščениh zgradb. Aktivni prostor današnje čaršije se tako stalno zmanjšuje.

Med letoma 1951 in 1969 se je v bitolski čaršiji pojavilo skupno 65 obrti. To število je v podrobnem seveda še precej višje, ker je diferenciacija obrti po njihovi specializaciji velika. Tako je največ vrst obrtnih dejavnosti združenih v obrteh tekstilne, usnjarske, prehrabene, kovinske in lesne stroke. Vse te obrti imajo svoja posebna stara imena in so ozko specializirane. Delimo jih še dalje v bolj razvite in nerazvite glede na opremljenost s stroji in s tem povezano različno količino in kakovostjo izdelkov. Vse navedene razlike pa imajo svoj čisti ekonomski učinek in vpliv na nadaljni razvoj obrti in izrabe celotnega prostora.

Obrti v čaršiji bi morali najprej ovrednotiti in šele nato uvrstiti v skupine. Takšno delo pa je možno opraviti samo s temeljito ekonomsko analizo, katere izvedba je sploh vprašljiva. Zato je vseh 65 vrst obrti združenih po vrstah dejavnosti v že znanih 14 skupin.

Med letoma 1951 in 1969 se delež vsake od 14 skupin obrti skorajda ni spremenil. Opaziti pa je vendarle nekatere spremembe kot rezultat spremembe strukture potrošnikov ter splošnega tehničnega in organizacijskega razvoja. Tabela I. kaže v letu 1951 najvišji delež obrtnikov usnjarske stroke in sicer 117 ali 29,9 % od vseh obrtnikov, kar je posledica izredne razvejanosti omenjene skupine. S 23,6 % so sledili obrtniki tekstilne stroke in z 18,1 % obrtniki kovinske stroke. Usnjarske, tekstil-

Tabela I.

Število obrtnih delavnic v bitolski čaršiji po skupinah obrtnih dejavnosti v letih 1951—68.

Obrtne dejavnosti	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	Skupaj	Indeksi
Leto																
1951		71	9		26	95	117	24	10	7	2	34			595	100
1952		77	9	1	28	95	118	25	10	7	2	55			405	105
1953	1	80	10	1	29	102	126	27	11	7	3	58			455	111
1954	1	81	10	2	30	111	126	26	11	6	3	58			445	115
1955		76	10	5	30	115	115	30	11	7	3	55			451	109
1956		75	10	2	26	112	110	32	8	7	3	51			414	105
1957		70	10	4	22	106	115	31	8	6	3	51			404	105
1958		69	10	4	19	104	110	30	8	6	3	29			392	100
1959		68	10	2	18	95	107	29	13	6	3	27			378	96
1960		67	10	2	18	86	104	29	11	6	3	27			365	92
1961		65	9	2	21	85	105	27	10	6	2	28			356	90
1962		65	9	1	21	85	104	28	9	6	2	27			355	90
1963		68	9	2	22	85	105	28	9	6	2	52	1		365	92
1964	1	68	10	1	27	89	101	28	9	5	2	53	1		375	95
1965	1	69	10	4	29	91	105	27	9	5	2	54	2		386	98
1966	3	72	10	5	32	95	105	28	9	5	3	55	2		404	105
1967	3	73	10	6	35	99	105	31	8	5	3	57	3		416	106
1968	3	76	12	5	36	105	104	35	8	5	3	59	3	4	458	111

ne in kovinske obrti tvorijo močno prevladujočo skupino. Teh obrti se je posluževalo vsako gospodinjstvo nekajkrat na leto.

Po deležu od vseh obrti spadajo v drugo skupino obrtniki lesne stroke s 6,6 % leta 1951, dalje obrti prehrabene stroke s 6,1 % in frizerji z 8,6 %.

Vse ostale obrti lahko vključimo v eno samo skupino, z delitvijo na tiste, ki so delovale vsa leta (urarji, električarji, specialne obrti, izdelovalci drobnih predmetov in stavbne obrti) ter v obrti, ki so se pojavljale in izginjale ali so se pojavile šele v zadnjih letih (steklarstvo, pisarne in gostinski lokali).

V celoti so bile leta 1951 v prvi skupini z največjo frekvenco skoraj čiste proizvodne obrti (železarske in tekstilne) ter mešane proizvodno-storitvene dejavnosti usnjarske stroke. V drugi skupini so bile skoraj čisto proizvodne obrti lesne in prehrabene stroke ter čista storitvena dejavnost — frizerji. V tretji skupini pa so razen zlatarjev, izdelovalci drobnih predmetov in steklarji, vse druge skupine obrti izključno storitvenega značaja.

Naslednja tri leta je število vseh vrst obrti naraščalo, po letu 1954 pa je nazadovalo število obrti skoraj vseh strok, tja do leta 1960.

Takšna je splošna podoba gibanja števila obrtnikov. V podrobnem pa se je skozi vseh 18 let številčno razmerje obrtnikov med posameznimi skupinami vendarle spreminjalo.

Med letoma 1951—60 se je za 0,4 % povečal delež obrtnikov kovinske stroke, enak je ostal delež obrtnikov tekstilne stroke in za 1,5 % se je zmanjšal delež obrtnikov usnjarske stroke. V drugi skupini se je zmanjšal delež obrtnikov lesne stroke za 1,7 %, povečal delež obrtnikov prehrabene stroke za 1,9 % in zmanjšal delež obrtnikov frizerske stroke za 1,2 %. Med številom obrtnikov v drugih skupinah bistvenih razlik ni bilo.

Primerjava gibanja deleža obrtnikov posameznih skupin med vsemi obrtniki in gibanja števila obrtnikov po posameznih skupinah, pa daje močno različno podobo. V času splošnega nazadovanja števila obrtnikov so najmočneje nazadovali obrtniki lesne, frizerske, usnjarske, tekstilne in kovinske stroke in izdelovalci drobnih predmetov, najbolj pa se je povečalo število obrtnikov prehrabene stroke.

Osnovna značilnost obdobja med letoma 1960 in 1968 je pojav obrtnikov novih proizvodnih skupin, ki so dosegli najvišji delež z 1,1 %. Na njihov račun se je zmanjšal delež obrtnikov nekaterih vodilnih skupin. Za 4,9 % se je zmanjšal delež obrtnikov usnjarske stroke, medtem ko je število ostalo isto. Delež obrtnikov kovinske stroke se je zmanjšal za 1,2 %, delež obrtnikov tekstilne stroke pa je ostal enak kakor leta 1951 in 1960 — 23,6 %.

Med ostalimi skupinami obrtnikov se je najbolj zmanjšal delež zlatarjev za 1,2 % in delež izdelovalcev drobnih predmetov za 0,6 %. V drugih strokah pa delež obrtnikov v tem razdobju napreduje; lesne obrti za 5,4 %, frizerji za 1,6 %. Po številu obrtnikov so nazadovale samo obrti zlatarske stroke in izdelovalci drobnih predmetov, enako pa je ostalo število obrtnikov usnjarske stroke in stavbnih obrti.

Zadnjih osem let se v gibanju števila obrtnikov posameznih strok jasno kažeeta dva dejavnika: nova struktura potrošnje ter nezadostna razvitost in nekonkurenčnost obrti v družbenem sektorju.

Zvišanje standarda vpliva na opremo stanovanja in s tem na močno povečanje števila obrtnikov lesne stroke. Takšna ekspanzija je povezana s strojno opremo obrtnikov, torej modernizacijo.

Manj zahtevnih potrošnikov je še vedno veliko in ti vzpodbujajo večanje števila obrtnikov tekstilne in kovinske obrti, ki svoje izdelke v glavnem sproti prilagajajo potrebam teh potrošnikov.

Vzporedno sta opazna dva procesa nazadovanja, oziroma stagnacije obrti. Leta 1968 so bile usnjarske obrti po absolutnem številu sicer še vedno za malenkost na prvem mestu, vendar v absolutni stagnaciji. Potrošniki njihovih proizvodov so večji del kmetje. Meščani kupujejo cene industrijske čevljarske proizvode. Zato je prav med čevljarji malo proizvodnih obrtnikov in več popravljalic različnih kategorij z nizkimi dohodki.

Drugačni so vzroki nazadovanja števila zlatarjev in izdelovalcev drobnih predmetov. Nekdanja potreba po nakitu in podobnih rečeh je usahnila, največji potrošnik tega, muslimansko prebivalstvo, pa se je močno izseljevalo. Nedvomno prispeva svoj delež k temu relativno zaprta meja proti jugu, preko katere je v preteklosti šlo veliko zlata. Turizem v bitolski čaršiji nima tolikšne frekvence, da bi lahko v teh dveh skupinah obrtniških dejavnosti nadomestil zmanjšanje domače potrošnje.

Zgradbena struktura bitolske čaršije je povsem dotrajana, gostota zazidave je velika, ulice so ozke in komunalne naprave skrajno pomanjkljive. Če ne upoštevamo delovne sile, so stroški proizvodnje izredno nizki, kar vabi nove obrti v to centralno mestno področje. Po dostopnih podatkih je znašal indeks razvoja bruto proizvodnje obrti v vsej Bitoli med letoma 1963—64 samo 136,6, med letoma 1964—65 pa je z indeksom 111, skupaj s komunalnimi dejavnostmi daleč najnižji. Glede na leto 1957 pa je indeks vrednosti bruto proizvodnje obrti v Bitoli znašal leta 1960 70,1 in leta 1962 97,1.¹³

2.3 Dolžina trajanja obrti po strokah

Leta 1951 je bilo v čaršiji aktivnih 393 obrtnikov, do leta 1969 pa je bilo registriranih še nadaljnjih 295 obrtnikov. Skupno je delovalo v čaršiji v 18-letnem obdobju 688 obrtnikov. Od teh jih je 250 prenehalo z delom, kar da število 438 obrtnikov koncem leta 1968.

Zgornje številke kažejo na živahne menjave števila obrtnikov posameznih skupin v 18 letih in na različen čas delovanja obrtnikov posameznih skupin. Tabela II kaže določene razlike v dolžini trajanja obrti med posameznimi strokami. Od skupno nastopajočih 688 obrtnikov je bilo največ aktivnih 3 do 6 let — 23,3 % in 15 do 18 let — 36,2 %. To pomeni hkrati, da je bilo okrog 1/3 obrtnikov aktivnih od leta 1951 in 1952, pa do zadnjega stanja leta 1968.

¹³ Izvod iz urbanističkata študija Bitola, c. d. str. 11

Tabela II.

Dolžina obratovanja obrtnih delavnic v bitolski čaršiji po skupinah obrtnih dejavnosti v letih 1951—69.

Leta Obrtne dejavnosti	1	2	3—6	7—10	11—14	15—18	Skupaj	x
1 št.		2	2				4	3
o/o		50,0	50,0					
2 št.	8	3	29	12	8	43	103	10
o/o	7,8	2,9	28,2	11,6	7,8	41,7		
3 št.	2		2	5	5	4	14	10
o/o	14,3		14,3	21,4	21,4	28,6		
4 št.	4	2	6	1		1	14	4
o/o	28,6	14,3	42,9	7,1		7,1		
5 št.	3	4	19	10	3	20	59	9
o/o	5,1	6,8	52,2	16,9	5,1	33,9		
6 št.	13	12	40	43	24	54	186	10
o/o	7,0	6,4	21,5	23,1	13,0	29,0		
7 št.	4	9	40	18	10	74	153	11
o/o	2,6	5,8	25,8	11,6	6,5	47,7		
8 št.	11	3	7	10	12	15	58	9
o/o	18,9	5,2	12,1	17,2	20,7	25,9		
9 št.		2	2	4		9	17	11
o/o		11,8	11,8	23,5		52,9		
10 št.		2	1	2	1	2	8	9
o/o		25,0	12,5	25,0	12,5	25,0		
11 št.					1	3	4	16
o/o					25,0	75,0		
12 št.	6	1	11	13	2	24	57	10
o/o	10,5	1,8	19,3	22,8	3,5	42,1		
13 št.	3		2				5	2
o/o	60,0		40,0					
14 št.	4						4	1
o/o	100,0							
skupaj								
št.	58	40	161	116	64	249	688	9,8
o/o	8,5	5,8	23,3	16,9	9,3	36,2		

Skupni srednji čas aktivnosti vseh 688 obrtnikov znaša 9,8 let. Najvišjo srednjo dolžino trajanja izkazujejo stavbne obrti — 16 let. Z 11 leti jim sledijo obrti usnjarske stroke in zlatarji ter z 9 in 10 leti vse ostale skupine obrti z večjim številom obrtnikov. Najnižje poprečje imajo najbolj maloštevilne skupine obrti kot gostinci, pisarne, steklarji in me-

haniki. Večjo obstojnost imajo torej obrti z večjo tradicijo in večjo potrošnjo. Ker so to hkrati najbolj številne obrti, jih lahko označimo za bolj stabilne obrti.

Najvišji delež obrtnikov z enoletno dobo trajanja beležijo gostinci s 100 %, s 60 % pisarne, z 28,5 % mehaniki in z 18,9 % obrti prehrabene stroke. Med steklarji je delalo 50 % obrtnikov največ 2 leti, pri mehaničkih 42,8 %, izdelovalcih drobnih predmetov 25,0 % in pri obrtnikih prehrabene stroke 24,1 %. Najvišji delež obrtnikov z manj kot 6 leti dejavnosti imajo steklarji in pisarne 100 %, mehaniki 85,7 % in obrtniki lesne stroke 44,1 %. Močnejše izstopi razlika v stabilnosti obrti posameznih strok, če primerjamo delež obrtnikov, ki so delali manj kot 10 let. Na tem mestu se pojavijo z 61 % obrti lesne stroke in z 62,5 % izdelovalci drobnih predmetov, pa tudi delež obrtnikov tekstilne stroke je že z 58,1 % nizek. Z dolžino trajanja manj kot 14 let pa preseneča nizek delež obrti usnjarske stroke z 52,5 % in kovinske stroke z 58,2 %. Ustrezno temu je delež v skupini aktivnosti vseh 18 let najvišji za obrti usnjarske in kovinske stroke. Primerjava zgornjih podatkov s podatki za središče Londona, kjer 54 % dejavnosti ostane manj kakor 2 leti, nam pokaže veliko stabilnost v bitolski čaršiji ali drugače povedano nerazvitost celotne ekonomske in socialne strukture. Ekonomska, socialna in prostorna nemobilnost so tukaj kar najtesneje povezane in najbolj drastično izražene.

2.4 Prostorska razporeditev obrti v čaršiji

Z geografskega stališča je čaršija kot celota v Bitoli važen ekonomski in socialni pojav, ki je prostorsko jasno omejen, znotraj pa tako heterogen, da je potreben odgovor na tale vprašanja: 1. kakšna je prostorska razporeditev posameznih vrst obrti? 2. Kakšne so bile spremembe v prostorski razporeditvi posameznih vrst obrti med letoma 1951 in 1969? 3. Kako se spreminja izraba celotnega prostora? 4. Kakšna je gostota obrtnih delavnic v čaršiji, odnosno kje je njihova koncentracija?

Med letoma 1951 in 1969 so razlike v prostorski razporeditvi obrti očitne. Najmočnejše se je delež števila obrtnikov povečal v Ulici Žikica Jovanovića, od 0,3 % na 7,9 % in na Bulevaru 1. maj od 5,9 do 11,9 %. To sta danes osrednji obrtniški in obrtniško-trgovski ulici v čaršiji. V vseh drugih ulicah se delež obrtnikov ni bistveno spremenil ali se je celo zmanjšal. V Dalmatinski ulici se je delež zmanjšal od 28,4 % na 17,5 %, malenkostno nazadovanje števila in deleža obrtnikov pa je v vseh ulicah z največjim številom obrtnikov.

Obstaja torej tendenca h koncentraciji obrti. Na diagramu (str. 109) je vidna koncentracija v dveh delih, prvi del obsega kvadrate 8, 9, 10 in 10 B, 10 in 11 C ter 10 in 11 D, drugi del koncentracije pa kvadrate 4, 5, 6, 7 D, 7, 8, 9, 10 E, 8, 9 F in 9, 10 G. Prvi predel koncentracije obrtnih

¹⁴ Peter Cowan, On the Pattern of Buildings. Urban Core and Inner City. Proceedings of the International Study Week Amsterdam, 11—17 september 1966. University of Amsterdam, Socialgeographical Departement. Leiden 1967. Str. 324—339.

BITOLA L. 1969

PROSTORSKA DISTRIBUCIJA OBRJNIH DELAVNIC V BITOLSKI ČARŠIJI
REGIONAL DISTRIBUTION OF TRADE WORKSHOPS AT BITOLA ČARŠIJA

I									2					
H						1	5	4						
G						2	6	9	7					
F				3	5	5	8	8	4	2				
E			0	6	3	6	12	8	10	7	8		4	
D	2	1	7	7	6	10	4	3	10	6	5	6		
C	6	2	4	2	0	2	2	6	1	7	10	4	0	
B	3	1	1	4	1	6	4	7	2	12	3	0	2	
A	2	1	2	6	3	4	5	11	13	8	8	6	5	5
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14

0.....13 ŠTEVILO OBRJNIH DELAVNIC THE NUMBER OF THE WORKSHOPS

PREDEL KONCENTRACIJE THE PART OF CONCENTRATION

delavnic obsega torej osrednji del Bulevarja 1. maj in razširjeni del Dalmatinske ulice, drugi del pa Ulico Žikica Jovanovič in sosedstvo.

Vstran od obeh predelov koncentracije obrtnih delavnic gostota hitro pada. Karta obrti za leto 1969 kaže proti robovom čaršije vedno več opuščeni delavnic, skladišč in stanovanj. Opuščene delavnice, skladišča in stanovanja pa niso samo značilnost robnih delov, temveč najslabših hiš v vsej čaršiji. Tako se čaršija dejansko krči na robovih in v središču, kamor se selijo pravzaprav čaršiji tuji elementi (stanovanja), kar je enako procesom v mestnih središčih na splošno (hard core, harter kern).

Nekdanja močna koncentracija posameznih obrtniških strok se je danes le v manjši meri ohranila, saj temelji na tradiciji, ne pa na ekonomski zainteresiranosti in funkcionalnosti. Določena stopnja koncentracije, predvsem obrti tekstilne, usnjarske in železarske stroke je vidna že na karti obrti za leto 1951, še bolj pa je očitna na karti obrti za leto 1969. Obrti železarske stroke so koncentrirane na skrajnem severu čaršije, tekstilnih obrti je največ ob ulici Ordon Nikolov, usnjarskih pa v obeh predelih največje koncentracije obrti. Najnovejši pojav so v čaršiji

BITOLA obrti v „čaršiji“ leta 1969
trades in the „Čaršija“ in 1969

pisarne z zelo pestro strukturo storitev in koncentracijo na severnem robu ter v najbolj prometnem središču.

Dejanska vrednost sedanjega stanja lokacije in koncentracije obrtnikov posameznih strok pa je ob njihovi današnji strukturi dokaj relativna. Od obrtnika do obrtnika je vrednost proizvodnje različna, z vsakim letom se te razlike še večajo in se močno poznajo v fiziogonomiji. V čaršiji se seli vedno več trgovin, ki še nadalje razbijajo njeno nekdanjo strukturo homogenost. Ob tem pa napreduje število opuščenih delavnic. Praktično vse stavbe propadajo in bi jih bilo potrebno v celoti obnoviti.

III. OBRT V ČARŠIJI LETA 1969

3.1 Uvod

Jedro raziskave v Bitoli je bila socialnogeografska raziskava obrti. Zastavljena problematika je obsegala naslednje skupine vprašanj: 1. socio-ekonomska struktura obrtniških družin; 2. gibanje strukture zaposlenih; 3. spremembe v osnovni produkciji in njeno prilagajanje spremenjenim zahtevam tržišča; 4. spremembe v strukturi in kvaliteti potrošnikov; 5. povezava obrti v čaršiji s širšo regionalno strukturo; 6. struktura zgradb, obrtnih delavnic in komunalij v čaršiji in 7. najnovejša prostorska mobilnost obrti.

Raziskava po pričakovanju ni dala odgovorov na vsa vprašanja, na nekatera samo delno. Odgovori so bolj ali manj popolni na vprašanja 2, 4, 5, 6, 7. Gradivo je bilo zbrano z anketo, samo anketiranje pa je nalletelo na dve osnovni oviri, nenavajenost respondentov na anketiranje ter s tem povezana močna nezaupljivost, ki jo še stopnjuje vprašljivo stanje obrti v čaršiji.

Respondenti so bili izbrani med različnimi vrstami obrtnikov z različnimi ekonomskimi kvalitetai in čim bolj enakomerno razporejeni po vsej čaršiji. Anketa je bila namenjena 100 respondentom, ena anketa iz tehničnih razlogov ni bila opravljena in tako je število izpolnjenih anket 99.

Anketa je bila analizirana po podobnih kriterijih kakor popisno gradivo. Majhne razlike pa so pripeljale do tega, da je tukaj samo 13 skupin obrti, ki so navedene na str. 6. in 7.

3.2 Prostorska mobilnost obrtnikov

Ob prvem povojnem evidentiranju obrtnikov v Bitoli leta 1951 so jih našteali v čaršiji 388, do leta 1968 pa se je to število povečalo na 436. Ob tem so se vršile stalne notranje spremembe, del obrtnikov je sploh prenehal delati, del se jih je odselil v druge predele Bitole in v druga

naselja, v čaršijo pa so se selili tudi novi obrtniki. Prostorska mobilnost obrtnikov je bila vsa ta leta prisotna in je sodelovala pri preobrazbi izrabe prostora.

Od 99 anketiranih obrtnikov jih je 56 po poreklu iz Bitole, večina drugih obrtnikov pa se je priselila iz sosednjih naselij. Tako se je iz drugih naselij občine Bitola priselilo 29 obrtnikov, po 2 iz občine Demir-Hisar, Kičevo in Kruševo, 4 iz Prilepa ter po eden iz občin Belčište, Oslomej, Žerovjane in 1 iz Grčije. Iz naselij izven občine se je priselilo samo 14,1 % obrtnikov. Večjih selitev obrtnikov ni, kar potrjuje tudi podatek, da se jih je 66,7 % rodilo v sami Bitoli, 31,5 % v naseljih, od koder so se priselili in samo 2 sta rojena drugod.

Območje priseljevanja obrtnikov v Bitolo je torej ozko, medregionalnih selitev praktično ni.

Priseljevanje obrtnikov iz okolice je najnovejši pojav, združen z nazadovanjem števila potrošnikov v teh naseljih ali s spremembo njihovih zahtev. Celotno vplivno območje Bitole je dokaj slabo povezano z avtobusnimi zvezami. Od skupno 126 naselij v občini Bitola jih ima avtobusne postaje samo 12¹⁵. To ljudi še bolj usmerja samo k Bitoli, medtem ko je promet med naselji neznaten in obrtniki v njih nimajo potrošnikov iz drugih naselij. Od 43 priseljenih obrtnikov se jih je priselilo 30 % po letu 1960 in 25,6 % med letoma 1950—1960.

Do leta 1960 je prevladovala tendenca preselitve v druge dele Bitole, predvsem v centralno ulico. Po letu 1960 pa se je zanimanje obrtnikov za čaršijo, kot prostora največje koncentracije pešcev, povečalo. Zato je celoten delež v čaršijo priseljenih obrtnikov, vključno priseljenih iz ostalih delov Bitole, po letu 1961 še večji in znaša od 86 znanih primerov kar 38 ali 44,5 %. Med letoma 1951—60 je znašal delež priseljenih le 22,1 %, med letoma 1941—50 16,3 %, med letoma 1931—40 9,3 % in poprej 8,1 %. Kar 40,4 % od 99 obrtnikov je imelo poprej drugod svojo delavnico, kar še potrjuje privlačnost čaršije. Prav v slednjem pa je opaziti med posameznimi strokami velike razlike, ki so čisto ekonomsko lokacijskega izvora. Med tistimi, ki so prej imeli delavnice drugod in so se preselili v čaršijo, jih je od kovinske in čevljarke stroke kar po 50 % in tekstilne stroke 58,6 %. Vse to so dejavnosti, ki potrebujejo največjo koncentracijo potrošnikov določenih ekonomskih skupin. To so stroke, katerim industrijski izdelki najbolj konkurirajo in zato ne morejo ležati razmetane med trgovinami po vsem mestu. To so tudi stroke, med katerimi najdemo specializacijo in modernizacijo proizvodnje. Nekatere od tekstilnih in čevljarških delavnic pa vršijo tudi funkcijo prodajalne za delavnice v drugih, manj frekventiranih delih mesta. Vse to jasno kaže, da tudi v zadnjih letih ni motiv koncentracije obrti v Bitoli proizvodni prostor, temveč koncentracija potrošnikov.

Nekdanjo tradicijo dedovanja obrti danes komajda opazimo. Od 82 znanih primerov je 56,1 % sedanjih obrtnikov kupilo delavnico od privatnika, 25,6 % jo je nasledilo po očetu in 18,3 % je dobilo ali kupilo

¹⁵ Izvod iz urbanističnega študija na Bitola, c. d. str. 4

delavnico od občine. Povojna nesigurnost in gospodarska politika sta nedvomno vplivali na to razmerje, upadanje dohodka pa je veliko obrtniških sinov usmerilo v druge poklice. Upoštevajoč vse zgoraj navedene dejavnike se jasno kaže, da je čaršija fiziognomsko sicer rezultat tradicije, njena današnja struktura pa je v prvi vrsti rezultat ekonomike.

5.5 Struktura zazidave in obrti v medsebojni odvisnosti

Kakovost stavbe, velikost delavnice in njena komunalna opremljenost so v čaršiji merilo stanja obrti. Kakovost stavbe je odvisna od njene starosti, načina njene zidave in vzdrževanja. Velikost delavnice je tesno povezana z vrstami obrti in je ena izmed glavnih ovir za njihovo mehanizacijo in modernizacijo. Komunalna opremljenost je ostala takšna, kakršna ni zadoščala niti pred več kot sto leti.

Vse stavbe v čaršiji so stare in slabo vzdrževane. Veliko jih je v tako slabem stanju, da niso uporabne niti za skladišča in se jih tudi priseljenci izogibajo. V zelo slabem stanju je tudi bezistan, ki dobesedno propada. Še pred nekaj leti so bili njegovi notranji hodniki aktivni, a so danes prazni, prav tako okrog 50 % prostorov na zunanji strani.

V sami strukturi zazidave pa so v čaršiji vendarle določene razlike. V glavnem severno od Ulice Žikica Jovanović in Dalmatinske ulice so stavbe z enim prostorom, vsaka delavnica je posebna zgradba zgrajena iz kombinacije opeke in lesa. Južno od omenjenih ulic pa prevladujejo trdneje zidane večje, celo enonadstropne stavbe. Zgradbena dvojnost je močno vidna in veže nasé nekoliko različne strukture.

Stavbe propadajo v severnem delu čaršije močneje kakor v južnem. Zaradi manjših delavnic prevladujejo v severnem delu čaršije obrtniki z manjšimi potrebami po prostoru ter veliko starih obrti kovinske stroke. Karta obrti za leto 1969 kaže v severnem delu popolno odsotnost skladišč in majhno število stalno naseljenih stavb.

Tudi južni del čaršije kaže podobo opuščanja obrtnih delavnic, vendar tukaj ni krčenja fizičnega prostora. Pretežno velike stavbe so zasedla strojna mizarstva, strojna ključavničarstva in podobne obrti, na najbolj frekventiranih mestih pa so se naselile trgovine. Delno so opuščene delavnice in stavbe zasedla skladišča in stanovanja.

Poprečna velikost delavnic anketiranih 99 obrtnikov znaša 14 m², med posameznimi skupinami obrti pa je razlika od 8 m² do 21 m². Poprečno največje so delavnice obrtnikov specialnih predmetov, kar je pravzaprav v nasprotju s potrebami njihove dejavnosti. Z 19 m² jim sledijo delavnice obrtnikov prehrabene stroke, z 18 m² delavnice kovinske stroke, s 16 m² vrvarji, s 15 m² svečarji in sedlarji, najmanjše delavnice pa imajo urarji (10 m²) in čevljarji (8 m²). Z razdelitvijo delavnic anketiranih obrtnikov na 5 velikostnih skupin pa se njihova velikost še bolje predstavi. Kar 6 delavnic meri manj kot 5 m², torej je v njih dovolj prostora samo za obrtnika in za manjšo količino izdelkov. Naslednji velikostni skupini s 5–10 m² veliko delavnico pa pripada že 20 obrtnikov. Po 29 obrtnikov ima od 11–15 m² in od 16–20 m² veliko delavnico in le

15 delavnic je večjih od 20 m². Slednje so komaj dovolj velike za kakršnokoli boljše organizirano obrtno dejavnost z več kot enim zaposlenim.

Nedvomno je velikost delavnice eden od glavnih pokazateljev stanja obrti in osnovni pokazatelj fizičnih pogojev. Istočasno pa nas zanimajo uporabniki teh prostorov. Starost lastnikov obrtnih delavnic je dejavnik, ki močno vpliva na dejansko stanje posameznih obrti in njihove perspektive.

Po starosti so lastniki obrtnih delavnic razdeljeni v 5 skupin. Prevladujejo starejši obrtniki s povprečno starostjo 48 let. Značilno pa je, da glede na starost obrtnikov ni bistvenih razlik v velikosti delavnice.

Kvantitativna analiza obeh dejavnikov pa do določene mere vendarle ovrednoti skupno vseh 99 obrti. Vsaka skupina starosti obrtnikov in velikosti delavnice je ovrednotena z določenim številom točk. Velikost delavnice do 5 m² z 1 točko, od 5–10 m² 2 točki, od 10–15 m² 3 točke, od 15–20 m² 4 točke in več kot 20 m² 5 točk. Obrtniki mlajši od 30 let imajo 5 točk, od 31–40 let 4 točke, od 41–50 let 3 točke, od 51–60 let 2 točki in nad 60 let 1 točko. Vsaka vrednost iz tabele III je pomnožena s številom ustreznih točk vsakega od obeh dejavnikov, produkta pa sta seštetata. Rezultati so predstavljeni v tabeli IV.

Med posameznimi skupinami v vrednosti ni velikih razlik. Tako so vrednosti za največje delavnice in najmlajše obrtnike ob visoki oceni vrednosti relativno nizke. Koncentracija vrednosti se kaže pri delavnicah v velikosti med 10 in 20 m² ter starosti obrtnikov od 51–60 let; to je prevlada srednje vrednosti z rahlim premikom proti starejšim starostnim skupinam. Kljub nizki oceni vrednosti starostne skupine obrtnikov nad 60 let pa je njihova skupna vrednost v vseh velikostnih skupinah delavnic visoka. Končno pa kaže primerjava vrednosti v tabelah III in IV pozitivni odklon vrednosti k nižjim starostnim skupinam.

Vrednost obrtnih delavnic in samih obrti je vidna še iz njihove komunalne opremljenosti. Med 99 delavnicami jih ima samo 28 vodovod, med temi celo 54,5 % frizerskih delavnic in samo 20 % delavnic živilske stroke.

Tabela III.

Starost lastnikov obrtnih delavnic po njihovi velikosti leta 1969.

Starost	Velikost delavnice					Skupaj	‰
	do 5 m ²	6–10 m ²	10–15 m ²	15–20 m ²	nad 20 m ²		
do 30 let		2	4	3	1	10	10,1
31–40 let	2	6	5	8	3	24	24,2
41–50 let		2	5	8	4	19	19,2
51–60 let	1	4	6	7	4	22	22,2
nad 60 let	3	6	9	3	3	24	24,2
Skupaj št.	6	20	29	29	15	99	
‰	6,0	20,2	29,3	29,3	15,2		

Tabela IV.

Ocenjeni pogoji proizvodne obrti na osnovi velikosti delavnice in starosti njihovega lastnika v bitolski čaršiji leta 1969.

Starost lastnika	Vrednost	Velikost delavnice					Skupaj	%
		do 5 m ²	6—10 m ²	11—15 m ²	16—20 m ²	nad 20 m ²		
do 30 let	5		14	32	27	10	28	14,0
31—40 let	4	10	36	35	64	27	172	28,9
41—50 let	3		10	30	56	32	128	21,5
51—60 let	2	5	16	30	42	28	119	20,0
nad 60 let	1	6	18	36	15	18	95	15,6
Skupaj:		19	94	163	204	115	595	

3.4 Problemi delovne sile v obrtnih delavnicah čaršije

Ob času anketiranja je bilo v 99 obrtnih delavnicah zaposlenih 154 ljudi, kar da komaj popreček 1,5 delovne sile na delavnico. Takšno število je več kakor skromno, še zlasti ob dejstvu, da ne pride niti na 20 % delavnic po eden pomočnik ali vajenec.

Po podatkih tabele V. ima kar 76 delavnic samo enega zaposlenega, 15 po dva, 7 po tri in ena delavnica 7 zaposlenih. Sedem zaposlenih ima strojni ključavničar, po tri dva strojna ključavničarja, po 2 obrtnika prehrabene stroke in od izdelovalcev drobnih predmetov ter eden lesne stroke. To so obrti, ki potrebujejo največ delovne sile in imajo tudi dovolj potrošnikov ob prilagojeni proizvodnji. Druga skrajnost so obrti, ki imajo samo po enega zaposlenega, med njimi vseh 29 anketiranih obrtnih delavnic tekstilne stroke, 75 % čevljarjev, vsi vrvarji, stavbni obrtniki in urarji. Število zaposlenih se stalno manjša. Leta 1954 je bilo 50 % obrtnih delavnic s samo enim zaposlenim, 26 % z dvema zaposlenima in 10 % s tremi zaposlenimi.

Podobne razlike med posameznimi obrtni so tudi v sami strukturi zaposlenih, to je pomočnikov in vajencev. Največ pomočnikov je zaposlenih v kovinski stroki, prehrabeni stroki in pri specialnih obrtnikih in največ vajencev v kovinski ter tekstilni stroki. Povsem brez pomočnikov in vajencev pa so vrvarji, sedlarji, zlatarji, stavbne obrti in urarji. To so torej vse obrti, ki nazadujejo, ker ne morejo konkurirati industrijskim izdelkom (torbarji, zlatarji, vrvarji), ali niso šle v korak s potrebami (stavbne obrti).

Tudi ugotovitve o bodočnosti obrtnih delavnic niso pozitivne. Odpade pravilo, da sin podeduje očetov poklic v obrtni dejavnosti. Ekonomska nesigurnost v obrti in hitri gospodarski razvoj z možnostjo izobrazbe in zaposlitve v drugih dejavnostih, so obrtniške sinove v velikem številu popeljali v šole. Od 88 znanih primerov bo samo 19 sinov nadaljevalo očetovo obrt, v petih primerih bo to pomočnik, v enem primeru žena in kar 65 (71,6 %) delavnic je brez naslednika. Brez nasledstva so vsi svečarji, urarji, stavbne obrti, frizerji in specialni obrtniki. Tudi v drugih vrstah obrti je delež naslednikov minimalen.

Tabela V.

Obrtne dejavnosti v bitolski čaršiji po številu zaposlenih, po skupinah obrtnih dejavnosti leta 1969.

Zaposleni	Obrtne dejavnosti												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	4	5	2	4	3	29	9	3	2	4	3	3	76
2	1	4			2		3		1	1		3	15
3		2			1			2					7
4		1											1
Skupaj	5	12	2	4	6	29	12	5	3	5	3	11	99

Tabela VI.

Obrtne dejavnosti v bitolski čaršiji po kvalifikaciji zaposlenih, po skupinah obrtnih dejavnosti leta 1969.

Kvalifikacija	Obrtne dejavnosti														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
1. Mojster	5	13	2	4	7	29	15	5	4	6	4	11	3	106	74,1
2. Pomočnik	1	6			1	1	1	4				2	3	19	15,5
3. Vajenec		7			2	7	2							18	12,6
Skupaj	6	26	2	4	10	37	16	9	4	6	4	13	6	143	100,0

Po zgornjem prikazu je obrt v bitolski čaršiji izraz stanja trenutne ekonomske potrebe in ne stopnja v daljšem načrtnem ali vsaj ekonomsko pogojenem razvoju. V večini obrtnih delavnic je samo eden zaposlen, kar je na prvem mestu posledica majhne potrošnje. Ob takšnem stanju zaposlenosti pa 89,9% anketiranih obrtnikov nima nikakršnih potreb po delovni sili, med njimi vsi obrtniki lesne stroke, svečarji, vrvarji, obrtniki prehrabene stroke, sedlarji, stavbne obrti in specialni obrtniki. Istočasno pa je delovna sila problem pri obrtnikih tekstilne stroke, kovinske stroke, pri čevljarjih, urarjih, frizerjih in zlatarjih.

Struktura zaposlenih po vrstah obrtne dejavnosti, število zaposlenih, problemi nasledstev in problemi delovne sile vsiljujejo dva zaključka: premajhna potrošnja ne vodi k povečanju števila delovnih mest, hkrati pa tudi ne vzpodbuja k zaposlitvi v obrti. Med posameznimi panogami obrtnih dejavnosti so seveda tudi v tem določene razlike.

3.5 Struktura potrošnikov

Osnova celotnemu razvoju in preobrazbi čaršije so potrošniki. Važno je predvsem njihovo število, poreklo in struktura, kar daje spoznanje o njihovi kupni moči in zahtevnosti. Poleg imenovanih dejavnikov jih je

še cela vrsta, ki so za posamezne vrste obrti prav tako važni. Med njimi so na primer narodnostna, verska in starostna struktura potrošnikov, struktura njihovega bivališča, struktura in mentaliteta njihove sosesčine (neighborhood), položaj njihovega bivališča v okviru mesta, tradicija itd.

Značaj številnih dejavnikov, ki oblikujejo potrošnika čaršije, seže torej tudi daleč iz okvira geografskega zanimanja, ki je tako že po vsebini stroke zelo široko.

Ob vprašanju potrošnikov pa je treba ponovno poudariti osnovne privlačne lastnosti samega prostora, to je čaršije, v prvi vrsti dolgoletno tradicijo in z njo povezano določeno stopnjo razvoja in organizacije, dalje koncentracijo obrti različnih strok, samo atrakcijo čaršije kot obrtniško-trgovskega prostora, veliko koncentracijo ljudi, kjer se srečujejo sorodniki in znanci.

Iz tega sledi, da pot v čaršijo ni vedno povezana z nakupom, temveč ima izvor tudi v komunikativnih in psiholoških potrebah ter potrebah po razvedrilu. To pa vodi hkrati k potrošnji, še posebej prehrabnih predmetov. Tako je v večini mestnih središč, ki temu načinu potrošnje prilagajajo strukturo svojih dejavnosti.

Število kupcev je podatek, ki ga brez opazovanja ni mogoče ugotoviti. Odgovori obrtnikov so skoraj v celoti nerealni. Kar 42,6 % od 87 je bilo odgovorov, da ima samo enega kupca dnevno, med njimi kar 17 obrtnikov tekstilne stroke. Nadaljnih 35,6 % obrtnikov ima samo 2—4 kupce na dan. Pač pa je zanimiv podatek, da so največje število kupcev navedli obrtniki prehrabne stroke in specialnih obrti. Te obrti srečamo že v prejšnjih poglavjih kot najbolj ekonomsko mobilne obrti.

Delež kupcev iz Bitole in iz drugih naselij sta približno enaka. Poprečno je iz Bitole 48 % in iz drugih naselij 52 % kupcev. Visok delež kupcev iz okolice je v tesni zvezi z dejstvom, da je okrog 60 % kupcev stalnih in le 40 % priložnostnih.

Seveda pa so v strukturi potrošnikov po posameznih strokah občutne razlike. Z izredno visokim poprečnim deležem kupcev iz okolice izstopajo obrti prehrabne stroke ter vrvarji, njim pa sledijo obrtniki kovinske stroke, sedlarji in svečarji. To so torej obrti, ki najbolj privlačujejo izvenmestno in mestno prebivalstvo. Približno enak poprečni delež kupcev imajo tekstilne stroke, zlatarji, rahlo prevlado mestnih potrošnikov pa čevljarji, stavbne obrti in frizerji. Še več mestnih potrošnikov imajo obrtniki lesne stroke in kar 90 % obrtnikov specialnih izdelkov.

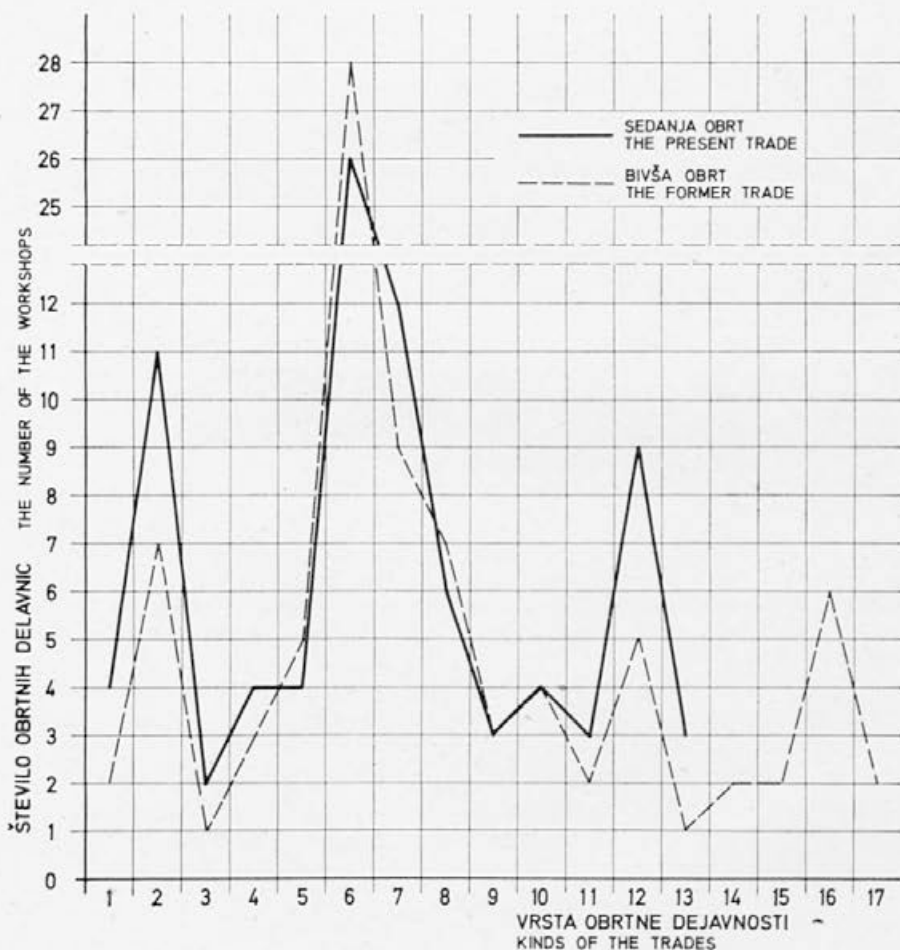
Poklicna struktura potrošnikov kaže 43,4 % kmetov, njihovo število pa izstopa zlasti pri skupinah železarskih obrti in pri vrvarjih. Če jim prištejemo še mešana delavsko-kmečka gospodinjstva, se njihov delež 53,5 % skoraj izenači s srednjim deležem potrošnikov izven Bitole. Samo 13,1 % potrošnikov je iz čistih delavskih družin, medtem ko je delež vseh drugih skupin potrošnikov zelo majhen in ne pokaže večjih zakonitosti.

Poklicna struktura kupca pa ima vendarle pomembno značilnost, ki opredeljuje vlogo obrti v čaršiji. Samo 21,2 % obrtnikov je brez strukturno močnejše opredeljenih potrošnikov.

3.6 Prostorske spremembe v čaršiji kot rezultat ekonomskih pogojev

Selitve delavnic v čaršiji kažejo na določene lokacijske tendence in na nekatere zakonitosti. Od 99 primerov je bil v 89 primerih lastnik delavnice poprej nekdo drug. Lastniki so se pogosto menjavali in selili, redkejša pa je bila menjava dejavnosti v posameznih delavnicah. V 52,8 % primerih je ob spremembi lastnika ostala dejavnost ista. Iz spodnjega diagrama je razvidno povečanje števila obrtnikov kovinske stroke, čevljarjev, vrvarjev, izdelovalcev specialnih predmetov, sedlarjev, sve-

BITOLA L. 1969

BIVŠA IN SEDANJA DEJAVNOST V OBRTNIH DELAVNICAH V
BITOLSKI ČARŠIJI PO SKUPINAH OBRTNIH DEJAVNOSTIFORMER AND PRESENT ACTIVITY IN TRADE WORKSHOPS AT BITOLA
ČARŠIJA.

čarjev, stavbnih obrtnikov, frizerjev in urarjev. Zmanjšalo pa se je število obrtnikov lesne stroke, tekstilne in živilske stroke. Poleg tega so anketirani obrtniki zasedli tudi dve bivši pisarni, 6 trgovin, po 2 stanovanji in bifeja. Določena mobilnost je torej tu, vendar je v njej izraženo prej nazadovanje kakor napredovanje obrti. Sprememba funkcij je tukaj manjša kakor v drugih mestih in je odvisna od celotnega razvoja mesta ter njegovega vplivnega območja.

Najbolj je obrti v čaršiji prizadelo zmanjšanje števila potrošnikov. Kar 45 % anketiranih obrtnikov je navedlo za glavno težavo konkurenco in 39,2 % premalo potrošnikov, kar je pravzaprav isto. 85,2 % obrtnikov v bitolski čaršiji torej v sedanjem stanju ne more normalno poslovati. Ta odstotek je tudi tisto, kar zmanjšuje interes mladih za obrt v čaršiji.

Dopolnitvi vseh dosedanjih ugotovitev služijo ostali odgovori o vzrokih slabega stanja obrti. Samo 4,5 % obrti je navedlo neprimerno tehnično opremljenost. To se veže z ostarelo strukturo zaposlenih, s tradicijo in z mentaliteto.

Previsok davek je navedlo 5,6 % vprašanih. Davek je tukaj očitno zelo nizek, nizki so sploh proizvodni stroški. Med njimi je nizka tudi najemnina, oziroma komunalni prispevek. Bitolska čaršija leži v središču mesta, torej v predelu z najvišjo vrednostjo zemljišča, na katerem pa sta produkcija in dohodek najnižja.

Ostarelost delovne sile kot oviro normalni obrtni dejavnosti je navedlo 5,4 % obrtnikov, čeprav je to osnovni problem ekonomskega stanja, a mu vzroke merijo vsi s številom potrošnikov. To je psihološko vprašanje, ko je bila v preteklosti trgovina primarna in potrošnik sekundaren, z razvojem industrijske produkcije in komunikacijskih sredstev pa je obratno.

Samo 1 obrtnik je navedel za glavni problem konkurenco tovarniških izdelkov. Dva obrtnika pa sta navedla slab položaj delavnice. Ta podatek je vsekakor realen glede na majhno tovrstno odvisnost.

Današnja vrednost izrabe prostora v čaršiji upada, hkrati se manjša njen fizični prostor. Na SZ robu ob ulici Milan Milutinović, čaršija najhitreje propada, največ je praznih delavnic in največ porušenih zgradb.

Urbanistični načrt Bitole govori najmanj o obrti, čaršije pa sploh ne omenja. Obrt naj bi se enakomerno razvijala po vsem mestu.¹⁶ Med kulturnozgodovinske spomenike je uvrščen samo bezisten, čaršija ne. Pa vendar bi morala čaršija kot atraktiven prostor in nedvomno tudi kulturnozgodovinski spomenik svoj položaj v sklopu mesta ohraniti in ga celo razvijati.

Verjetno je edina rešitev proizvodne obrti in čaršije v povezavi s turizmom, ki ga v Bitoli na splošno močno propagirajo. Prostorsko pa čaršija ne more biti ovira razvoju mesta. Saj so znani celo primeri velemest z velemestnim prometom in velemestnimi prostorskimi problemi, kjer ostanki preteklosti v samem mestnem središču niso ovira za sodoben razvoj. Takšen je primer Rima, kjer je vse mestno središče kulturni spomenik, a funkcionalno vključen v moderno mestno življenje.

¹⁶ Izvod iz urbanističkata študija na Bitola, c. d. str. 42

**Summary: TRANSFORMATION OF THE »ČARŠIJA« IN BITOLA
(MACEDONIA)**

The socio-geographical research of the old trading and commercial centre of the town.

Mirko P a k

As in all bigger towns submitted to Turkish governing in the past, also at Bitola a typical oriental hand-craft and commercial centre of the town (čaršija) has developed. All trade and commerce of the town and its larger area has been concentrated in that area.

Numerous wars of the 19th century affected trade and commerce in »čaršija«, too. The number of the various kinds of workshops changed. So did the extension of their production. On the other hand their economic meaning, the number of employed citizens, and the number of shops and workshops constantly diminished.

The transformation of »čaršija« was even more influenced by the growth of the modern industry and the modern trade in the 20th century. In 1954 there were 1700 workshops, in 1945 only 775 of these hand-craft workshops rested, in 1951 — there were only 393 left. But in 1968 their number increased to 438. In that time the structure of the hand-craft workshops extremely changed. The number of the gold-smiths, the manufacturers of leather and the similar diminished. The reason was their connection to the former agrarian structure of the neighbouring inhabitants, the low buying ability of the citizens, the definite traditional crafts were under the influence of the religious structure, etc.

The physical place in »čaršija« has not changed, the trade has remained in the former small and totally communally and functionally ill equipped rooms, closely connected to the whole traditional structure of the area. This and the socio-economical factors are the basis for the economical immobility. The greater part of the trade preserved the former technics of work, that means the previous structure and extension of the production, which reduced the value of the production itself. The rare tradesmen have suited their production to the want of the market. The others have lost a lot of their customers.

The cartographic survey of the exploitation and testing the 99 tradesmen have showed the reduction of the employed, the unfavourable structure of the employed and the problem of succession. In 76 workshops there is only one employee, in 15 there are two, and only engine locksmiths and joiners have more than two employees. There are 46,4% tradesmen who are more than 50 years old. In all of the 99 workshops mentioned there are only 19 assistants and 18 apprentices employed. The perspectives are even worse, for only 18 workshops will be taken over by the sons, five by the assistants the rest — 71,6% of the workshops — is without the successor. The spacial consequences of the economical and structural processes are the dilapidation, the abandoning of the workshops and the reduction of the building areas. Desolate workshops are transforming to warehouses and dwellings.

The expansion of tertiary activities is noticed at »čaršija« of Bitola too. There are moving various office, the provisioning and hotel-keeping trades. »Čaršija« has always been the part of the town with the densest pedestrian traffic. On the other hand, »čaršija« is still the most attractive place in town for tourists, which gives it, together with the definite elements of the concentration of trade and its visitors, a new place in the whole area of Bitola.